

ДРЕВНОЕГИПЕТСКИЯТ ЦАР В ПОУЧИТЕЛНАТА ЛИТЕРАТУРА

Емил Бузов

За разбирането на мирогледа на древните египтяни от съществено значение е отношението, което те имат към своя владетел. В нито една древна или съвременна култура, мястото на владетеля не е било толкова издигнато, колкото в Древен Египет. Според представите на древните египтяни, царят е заченат, роден от бога-творец и самият той е бог. Неговата природа е божествена, а плътта му е от чисто злато. В момента в който принцът, бъдещият престолонаследник, премине коронационния ритуал и стане цар на Египет, той губи своя човешки облик и се превръща в божество (Игнатов 1998, 42, 55). От този момент насетне той никога няма да бъде наричан човек и не притежава никакви човешки качества (Берлев 1972, 37). Той е “син на Ре” и едновременно с това негово проявление на земята (Леков 2007, 138).

Наличието на цар бог начело на държавата, обуславя цялото отношение на древните египтяни към заобикалящите ги обекти и ежедневни дейности. Това е най-характерната черта на древноегипетското общество и едновременно с това най-трудно поддаващата се на разбиране (Бузов 2016, 429-432).

Благодарение на своята божественост, царят на Египет е господар на мъдростта. Той знае всичко, без дори да бъде произнесено:

*s33.f m pr.f nw ht
stn.n sw hntj s hh.w*

*“Мъдър е той (царят), още щом е излязъл от утробата
и [богът] го отличава начело на милиони хора.” [Merikare 115-116].*

Тази представа е добре показана и в т. нар. “химн за възхвала на Сенусерт I”, който е част от приказката за *Синухе*. Там Синухе обрисова новия владетел на Египет, в случая Сенусерт I, пред азиатските управители така:

nb s3t pw

ikr shr.w

mnḥ wd-mdw

*“Той (царят) е господар на мъдростта,
отличен с плановете,
ефикасен със заповедите.” [Sin. 48-49].*

Връзката на царя с твореца е безупречна. Всяко действие на владетеля е в рамките на божествения замисъл на твореца. Фараонът осъзнава, чрез сърцето си¹, божествената воля и я осъществява на земята посредством своите поданици (Леков 2007, 147). Поради тази причина често в царските надписи, владетелят напомня, че неговите действия всъщност представляват продължение на творческия замисъл на твореца, а не са продукт на неговото желание. В свой надпис царица Хатшепсут заявява:

ntf sšm wj

nn k3.n.i k3.wt...

n tnm.n.i ḥr wd.wt.n.f

ḥ3tj.i m si3 tp-m it.i

ḥk.kwi ḥr ḥrt-ib.f

“Той (богът) е, който ме води,

(а) не замислям аз делата....

Не се отклонявам от заповяданото от него!

Сърцето ми (хати) е Сия пред баща ми,

влязла съм аз в желанието на сърцето му.”² [Urk. IV 363, 8-9..13-15].

¹ Тази способност на царя се дължи на овладяната от него сила на възприятието и познанието – Сиа (Леков 2007, 148). Често за сърцето на царя се казва, че то е Сия: *si3 ib.f ḥw sp.tj.fj k3.f wnnt nb.t imj r3.f* “Сиа е неговото сърце, Ху са неговите устни. Неговото Ка е всичко съществуващо, което е в устата му.” [pap. Leiden I. 350, V. 16-17]. За подобен пример в Поучителната литература, виж по-долу *Лоялистичното поучение*.

² *ḥrt-ib* A.P. 118 “desir, pensee secrete du coeur”; F.D. 195 “wish, desire, favor” (желания, мисли скрити за сърцето). Терминът притежава както положително така и негативно значение. Осно се употребява за да се покаже как желае да постъпи човека в определена ситуация: *ir wnn-ib.f r ḥ3 imj dd.f ḥrt-ib.f* “Ако съществува сърцето му (иска той) да се бие, нека каже той желанието на сърцето си” [Sin. B 125]; *rḥ ḥrt-ib nb.f* “Знаец желанието на сърцето на своя господар “ [BM 614, 1]; *di.n.f w(i) m st ḥrt-ib.f* “Постави ме той (назначи ме) на място според желанието на сърцето си” [BM 614, 11]. Да се постъпва според “желанието на сърцето” в определен момент води до отдалечаване от мъдростта, защото това е собственото желание на човека, което

В същия дух е и изказването на Тутмос III в *Аналите*, описващи военните му подвизи в района на Двуречието и Нубия:

iri.i n.f st mi wd.f
h3tj.i hr hrp.i
ʕ.wj.i hr ir.t n it.i km3.w.i
hr ir.t 3ht nb.t n it.i

“Правя аз за него (бога Амун-Ре) това, което той заповяда!
Сърцето ми (хати) ме ръководи,
(докато) ръцете ми вършат (това) за баща ми, моя създател
и вършат всяко полезно (нещо) за моя баща!³” [Urk. IV 750 5-8].

Благодарение на стриктното следване и изпълнение на заповяданото от бога, всички планове (*shr.w*) на царя се случват. Това е така, защото неговите планове не се различават от божествения промисъл. Те са едносъщни с плановите на твореца. Царят трябва само да ги заповядва, а неговите поданици да ги изпълняват.

След възцаряването си, царят на Египет се превръща в бог. Въпреки това, той се разграничава от останалите богове. Както справедливо отчита Лоприено, в Ономастиката на Аменемопе и Торинския канон, древните египтяни правят различие между боговете (*ntr.w*) и царя (*niswt*). Според него различието се състои в ролята на царя като медиатор между света на боговете и този на

противоречи на божествения замисъл (Игнатов 2000, 28). Такъв е случаят в *Приказката за Претърпелият корабокрушение*: *iri.k m hrt-ib.k swrd pw dd n.k* “Постъпи според желанието на сърцето си! Уморително е говоренето на теб.” [Sh.S 20-21]. От друга страна, често за египетския цар се казва, че той “влиза” в “желанието на сърцето” на бога. В този случай изразът означава, че царят познава волята на бога и стриктно я следва: *n tnm.n.i hr wd.wt.n.f h3tj.i m si3 tp-t it.i ʕ.k.wi hr hrt-ib.f* “Не се отклонявам от заповяданото от него! Сърцето ми (хати) е Сия пред бъща ми, влязла съм аз в желанието на сърцето му.” [Urk. IV 363, 13-15]. При употребата на положителното му значение, изразът се използва като синоним на *šms-ib*: *m hb tr n šms ib* (var. *m hđ tr n hrt-ib*) “Не съкращавай времето на следване на сърцето. (Не намалявай времето на постъпване според желанието на сърцето).” [Pt. 188].

³ Рамзес II е още по-категоричен по отношение на следването на божия замисъл: *wd.n.k pw hpr.wt nb.wt* “Всичко, което се случва е това, което ти (богът) заповяда!” [KRI. II. 249, 10].

хората. Той е образ на бога на земята и негово средство за изява⁴. Боговете принадлежат на небето, хората на земята, а мъртвите на отвъдното. Царят партнира с всички: като жрец за боговете (*sh̄tp ntr.w* “удовлетворяващ боговете”); като дарител на жертви за мъртвите (*pṛt ḥrw n 3ḥ.w* “даващ жертви на аху”) и като съдия за живите (*wd^c rmt* “отсъждащ хората”) (Assmann 1970, 22; Loprieno 1996, 283).

Ролята на царя в сътворения свят, предназначена от твореца, е “да повдига гърба на слабия”. Това “повдигане” се осъществява, чрез спазване на принципа *маат*. Това е основната задача на владетеля. Богът сътворява *маат* и я дава на хората. Царят трябва да следи за нейното прилагане и всеки ден да я дарява обратно на боговете, като дар. Боговете се хранят с нея, т.е. те съществуват само в условията на *маат*. С връщането ѝ на бога, който я е сътворил, се затваря кръга на постоянно даване на правдата от страна на бога, извършването ѝ, и връщането ѝ от страна на хората, и царя. Тогава светът се движи в нормалните рамки.

Божествената природа на царя, положението му на бог, наместник на твореца и негово проявление, е обект на коментар в множество литературни текстове и надписи от времето на Средното царство до края на Империята. Тези коментари ни дават информация за отношението към владетеля от страна както на висшата аристокрация, така и на обикновените поданици. Той е важна фигура и в поучителната литература. Нещо повече, не съществува нито един поучителен текст, където личността на владетеля и отношението към него да не са засегнати. В запазените дидактични произведения от епохата на Старото царство, той не се споменава, но личността му прозира зад безличното бог (*ntr*) използвано многократно⁵. С началото на Средното царство царят заема водеща роля в тези произведения, а кулминацията са два текста, известни като “Лоялистични поучения” (Бузов 2011, 181-188).

Поученията ни дават двете гледни точки към „господаря на двете земи”. От една страна това е отношението на човека към владетеля, а от друга представата за царя през погледа на самия цар. Втората гледна точка е

⁴ вж. надпис на Тутмос III: *di.i m3.sn ḥmw.k m nb stwt sh̄d.k m ḥr.w.sn m snn.i* “Дадох аз (бога Ре) да видят те (хората) твоят образ (хему) като господар на сиянието. Огрявай ти лицата им като мой образ.” [Urk.IV 615, 1-2].

⁵ Относно дългата полемика в науката за употребата на безличното бог/богове вж. (Drioton 1952, 63-64; Vergote 1963; Barta 1976, 88; Fox 1980, 125-126; Hornung 1983, 59).

представена в двете царски поучения създадени в края на Първия преходен период и началото на Средното царство (*Поучение за Мерикаре* и *Поучение на Аменемхе*) (Бузов 2011, 168-175). В *Поучението за Мерикаре* срещаме най-пълното обяснение за това какво представлява египетския цар и какво той трябва да върши ежедневно:

dd.k m3ʿt m pr.k
snd n.k wrw ntjw hr t3
mtj n nb ʿk3-ib
in hntj dd snd m s3
ir m3ʿt w3h.k tp t3
sgr rmw
m 3r(.w) h3rt
m nšw s hr ht it.f
m hd(.w) wrw hr nst.sn
s3.tj hr hsf m nf
m skr(.w) nn st 3h n.k
hsf.k m hwj m s3wtj
iw t3 pn r grg hr.s

“Говори маат в дома (двореца) си
и ще те уважават велможите, които са на земята.
Правилността на царя е точността на сърцето,
именно предната част на двореца, е която дава страх на задната⁶.
Върши маат и ще си устойчив на земята!
Накарай да замълчи плачецията!
Не подтискай вдовицата!
Не гони човека от имуществото на баща му!
Не наранявай велможите на местата им!
Пази се от наказание по грешка!
Не убивай, не е полезно това за теб,

⁶ В предната част на двореца живее царят със семейството си. Там се намира тронната зала и залата за аудиенции. Задната част се заема от сервизни помещения, кухни и складове. Следователно тук е използвана метафора, която цели да каже, че тези които са отпред (царят и велможите) са пример за тези отзад (обикновените работници).

а наказвай чрез бой и затваряне!

И тогава тази земя ще е добре подредена.” [Merikare 45- 49].

Основното задължение на царя е говоренето и вършенето на *маат*. Той е гарантът за спазването на божествения принцип. Царят е и пример за неговите приближени и целия народ. Той не бива да убива или да съди погрешно. Спазването на *маат* ще означава, че плачещите ще замълчат, а вдовиците ще бъдат утешени. Идеалните действия на царя са показани и в Поучението на Аменемхе:

*iw h3b.n.i r 3bw ḥsj.n.i r idḥw
ḥḥ.kwi ḥr drw t3 m33.n.i k3bw.f
in.n.i r drw ḥpšw m ḥpš.i m ḥprw.i
ink ir it mr(w) Npri tri.n wi Ḥḥpj ḥr pg3 nb
n ḥkr tw m rnp.wt.i n ibi tw im
iw ḥms tw m ir.t.n.i ḥr sdd tw im.i
iw wd.n.i mb r st irj
iw knb.n.i m3iw in.n.i mshw
iw d3ir.n.i w3w3iw in.n.i md3jw
iw di.n.i irj ḥr sttjw šmt tsm.w*

*“Пътувах аз към Елефантина, връщах се до Делтата.
Изправих се до предела на земята, видях сърцевината ѝ.
Достигнах до границата на ефикасността, чрез силата си и формата си.
Аз съм правещият зърното, възлюбен от Непри!
Почиташе ме Хапи с всеки разлив
и нямаше гладен в моите години, нямаше жаден там.
Сяда някой според направеното от мен и говорят за мен.
Всичко заповядано от мен е на съответното място.
Аз подчиних лъвовете и откарах крокодилите.
Аз подтиснах тези от Вават и отведох меджайте.
Аз направих азиатците да вървят като кучета.” [Amenemhet II, 10 – III, 4].*

От примера е видно, че задължението на царя е да присъства из цялата територия на страната. Това желание може би се изразява, чрез издигането на многобройни паметници, които носят името на царя. Наличието на неговото име върху тях, означава, че самият владетел присъства на съответното място. Като господар на зърното, царят е отговорен за ежегодния разлив на Нил и реколтата. Ако всичко се изпълнява по неговата воля, то е задължително разливът и реколтата да са достатъчни за изхранването на населението. С други думи, царят е гарант за доброто съществуване на страната. Ето защо не бива да има гладни в неговото време. Последната част от изказването на царя в *Поучението на Аменемхе*, се отнася до враговете на Египет. Те винаги са олицетворявали враговете на бога. За това задължение на царя е да ги подчини и отблъсне.

Като гарант за съществуването на *маат* и нейното спазване, липсата на цар ще означава липса и на *маат*. Тогава боговете напускат света на хората и на мястото на правдата идва хаосът (*исефет*). Затова, когато дойде нов цар за него се казва:

nfr is ib n nswt iw n.f m3t

“Прекрасно е наистина сърцето на негово величество,
защото идва за него *маат*.” [Adm. 3, 12].

iw m3t r ij.t r st.s
isft dr sj r rwjt

“Ето *маат* дойде на своето място,
отстранено е злото навън.” [Neferti 68-69].

Именно в тази насока трябва да се разбира и борбата между Хор и Сет. Липсата на законен владетел (ще рече владетел наследник на баща си и лично избран от твореца) означава липса на *маат* и наличие на хаос - *исефет*. Хаосът се олицетворява чрез борбата между двата бога – Хор и Сет. Тази борба ще продължи до момента на възцаряване на новия цар. Когато той заеме “престола на Геб”, те ще се умиротворят и хаосът ще отстъпи пред правилното протичане

на събитията – *maat*. Тази идея е добре изразена в *Пророчеството на Неферти*, където пророкът съобщава на царя Снофру за края на смутните година на Първия преходен период и идването на новия цар Аменемхе I:

*nīswt pw r ij.t n rsw Imni m3^c-hrw rn.f s3 hmt pw n t3-št(j) ms pw n hn nhn iw.f r šsp
hd iw.f r wts dšrt iw.f sm3 šhmtj iw.f r štpw Hr Sth m mr.t.sn*

“Ще дойде цар от юг, Амени правогласния е името му. Той е син на жена от Нубия, дете на горноегипетски ном. Той ще вземе бялата корона, ще въздигне червената корона и ще обедини двете корони. Той ще умиротвори Хор и Сет, чрез обичаното от тях.” [Neferti 58-60].

Описаната картина на задълженията на египетския цар, според поучителните текстове, не се различава от това, което ни е известно за него от други паметници. На базата на надписите в храмовете и гробниците в района на Тива, Ян Асман обобщава положението на египетския цар по следния начин: Царят е поставен от самия бог на слънцето, като управител на земята на живеещите и е негов заместник. Негово основно задължение е да снабдява хората и да удовлетворява техните нужди, както и да гарантира жертвите на боговете и мъртвците. По този начин той поддържа живо ежедневното сътворение и осъществява *maat* (Assmann 1970, 70). Важно, обаче, е да се подчертае, че подобни изказвания и обобщения, за задълженията на владетеля, не се срещат в текстовете преди тези в поучителната литература. Цитираният пасаж от *Поучението за Мерикаре*, навярно, е първият опит на древните египтяни да обяснят систематизирано мястото и ролята на царя в света. Този първи опит ще бъде продължен в *Поучението на Аменемхе*, текст, който става особено популярен чрез множество си копия из цялата страна. С тези две произведения се поставя основата на разбирането за ролята и отговорностите на владетеля, тема, която в последствие ще се среща често в литературните текстове през епохата на Средното царство.

Отношението на човека към царя в поученията е показано отново от времето на Средното царство. В произведенията, които причисляваме към Старото царство, за личността на царя и поведението на човека към него, няма споменавания. Причината можем да търсим в наличието на табу по отношение

на владетеля през този период. Той е твърде отдалечен от своите поданици, за да бъде обект на коментиране. От началото на Средното царство се забелязва стремеж да се обясни значението на царската институция и дейността на владетеля. И тук, първите произведения, които се заемат с тази задача са поученията. Става въпрос за двете т. нар. “Лоялистични поучения” (*Почение на Хети* и *Лоялистично поучение*). Измежду множеството примери, тук ще се спрем само на един пасаж от *Лоялистичното поучение*:

dw3.w niswt Ni-m3^ct-R^c ^cnh dt

m hnw n h.wt.tn

snsn.w hmw.f m ib.w.tn

Si3 pw imj h3tj.w

iw ir.tj.f(j) d^cr.sn ht nb.t

R^c pw m33w m stwt.f

shdw sw t3.wj r itn

sw3dw sw t3 r H^cpj ^c3

mh.n.f t3.wj m nht ^cnh

kbb fnd.w w3j.f r nšn

htp.f r tpr t3w

dd.f k3.w n ntjw m šms.f

sdf3.f mdd mtn.f

K3 pw niswt

h3w pw r3.f

shpr.f pw wnn.t(j).f(j)

Hnmw pw n h^c.w nb

wttw shpr rhjt

B3stt pw hw.t t3.wj

iw dw3 sw r nhw-^c.f

Shmt pw r thi wdt.f

iw sf3.f r hrj šm3w

^ch3.w rn.f twr(.w) hr ^cnh.f

šw(.w) tn m sp n bgsw

iw mr.n niswt r im3hj

*nn is n sbi hr hmw.f
iw h3t.f m km3 n mw
ir(.w) tn nn wd3 h^c.w.tn
gm(.w) tn st n dt*

*“Възхвалявайте царя Нимаатра, да бъде жив вечно,
във вътрешността на телата си
и бъдете добре разположени към негово величество в сърцата си.
Той е Сиа в сърцата (хати⁷),
очите му, изследват всяко тяло.
Той е Ре, виждащ чрез лъчите си⁸,
който осветява двете земи повече от слънчевия диск,
който кара земята да разцъфти повече от велик разлив.
Той пълни двете земи със сила и живот.
Тихи са носовете щом започне да вилнее,
а спокоен ли е ще дишат (те) въздуха.
Той дава храна на тези, които го следват.
и дарява лоялният му.
Царят това е ка,
словата му са богатство.
Този, който ще бъде е негово проявление.
Той е Хнум за всяко тяло,
зачеващ и каращ да възникват хората.
Той е Бастет, защитаващ двете земи,
възхваляващият го е защитен с ръката му.
Той е Сехмет към престъпващият заповедите му
и омразният му ще е в беда.*

⁷ Сиа – възприятието. Царят да е Сиа в сърцата ще рече, че познава природата и всички мисли на хората. ср. с стела на Интеф *si3 ib rh imj.w ht n prt hr sp.tj mdw r dd hft ib.f nn wn hm.n.f* “Сиа на сърцето, знаещ това което е в телата, без да е излязло от устните словото за да каже (това, което) е според неговото желание (букв. сърце). Не съществува такова, което той да не знае.” [Urk. IV 971, 1-3]. Ср. още с *si3 ib.f hw sp.tj.fj k3.f wnnt nb.t imj r3.f* “Сия е неговото (на бога) сърце, Ху са неговите устни. Неговото ка е всичкото съществуващо, което е в устата му”. [pap. Leiden I. 350, V. 16-17].

⁸ Представата за царя, като образ на Ре на земята се среща още в т. нар. “Поетична стела” на Тутмос III: *di.i m3.sn hmw.k m nb stwt shd.k m hr.w.sn m snn.i* “Дадох аз да видят те твоето хему, като господар на сиянието. Грееш (Осветявай) ти в лицата им, като мой образ.” [Urk. IV 615, 1-2].

*Сражавайте се за името му⁹,
 уважавайте живота му!
 Бъдете празни от случай на грешка
 (защото) този, който царя обича ще бъде имаху.
 Няма гробница за врага на негово величество,
 неговото тяло е хвърлено във водата.
 (За това!)
 Правете вие това и членовете ви ще са здрави.
 Намерете вие това (за полезно) за вечността.”*

Тук отново е показана основната отговорност на владетеля – да осигури на своите поданици всичко необходимо за живот. Благодарение на него слънцето изгрява и земята ражда. Той сътворява хората и им дава храна, за да могат да живеят. Задълженията на обикновения човек спрямо него, са да го възхвалява, да следва неговите заповеди и де не ги престъпва, т. е. да бъде лоялен. Допълнително изискване, е хората да пазят името на владетеля, да го произнасят и помнят, както и да почитат всички изображения на царя¹⁰. Ако човекът изпълнява това, то той ще си осигури, както добър живот на земята, така и съществуване в отвъдното.

Отношението, което трябва да имат хората към владетеля, описано в поученията, започва да се повтаря и в множество литературни текстове и царските надписи. В храма на Хатшепсут в Деир ел Бахри, царят Тутмос I, нейния баща, казва:

dw3t.f s(j) swt ʕnh.f

⁹ Изречението може да се тълкува в две насоки. От една страна неприкосновеността на името на царя, което е табу. То не бива да се изговаря случайно и не бива да бъде обругавано. От друга страна като задължение, да се пазят неговите имена, там където то е изписано. Тази представа е добре показана в стелата на Сенусерт III от Семне [Berlin Museum No 1157]: *ist grt rdi.n hmw.i ir.t twt n hmw.i hr t3š pn ir(.w).n hmw.i n-mrwt rwd.tn hr.f n-mrwt ʕh3.tn hr.f* “И ето мое величество даде, да бъде направена статуя (образ) на мое величество на тази граница, направена от мое величество. Така, че да бъдете крепки вие за нея, така че да се сражавате вие за нея.”

¹⁰ ср. със стела на Тутмос I от Абидос = Urk. IV 101, 1-7 *smnh mnw nw hmw.i dmi rn.i sh3 nhbt.i imj hknw n twt.i sw3š hnj hmw.i imj rn.i m r3 n hmw.w.tn sh3.i hr ms.w.tn* “Украсете паметниците на моето хему (облик), произнасяйте името ми, запомнете титулатурата ми! Отдайте чест на изображението на моето хему! Дайте името ми в устата на вашите слуги, спомена за мен [в устата] на своите деца.” (Леков 2004, 129).

ddt.f ht dw m w3 hmw.t.s swt m(w)t.f

*“Възхваляващият нея (царицата), ще живее,
а този който говори нещо лошо, за да я ругае, ще умре.” [Urk. IV 257, 14-15]*

*ir s nb mrr sj m ib.f
dw3 s(j) r^c-nb
sh.t.f w3d.f r ht nb.t
ir s nb mdw m rn n hmw.t.s
dd ntr m(w)t.f hr-^c(wj)*

*“Що се отнася до всеки човек, който обича нея (царицата), чрез сърцето си
и я възхвалява ежедневно,
ще възсияе той, ще разцъфти той повече от всяко нещо.
Що се отнася до всеки, който говори срещу името на нейно величество,
ще даде бога да умре той мигновено.” [Urk. IV 260, 8-13]¹¹.*

От казаното до тук следват няколко извода. В края на Първия преходен период, древните египтяни изпитват необходимост да обяснят ролята и задълженията на своя владетеля. Без съмнение, това се дължи на размирните години последвали края на Старото царство и възникналите от това множество въпроси. За „сцена” на тези размишления е избрана литературната форма на поученията. Това, разбира се, съвсем не е случайно, като се има предвид, че именно поучителните текстове се явяват основата на древноегипетския светоглед и ценностна система. С началото на Средното царство се забелязва стремеж да се отговори и на другия въпрос, а именно какво трябва да бъде отношението на човека към владетеля. Отново това се случва в поучителните текстове, където темата става основна. Така, благодарение на тези текстове е дадено началото на цялостна идеология относно личността на владетеля, ролята му в сътворения свят и дълга на хората към него.

¹¹ За подобни примери виж още (Lorton 1993).

Съкращения:

Adm. - A. H. Gardiner. The Admonitions of an Egyptian Sage from a hieratic papyrus in Leiden. Leipzig 1909
Amenemhet - W. Helck. Der Text der Lehre Amenemhets I. für seinen Sohn. Wiesbaden. 1969.
BM - British Museum, London
FD. - Faulkner, R. O. A Concise Dictionary of Middle Egyptian. Oxford, 1988.
KRI – K. A. Kitchen. Ramesside Inscriptions. Historical and Biographical. Vol. I-VII. Oxford, 1969-1980.
Merikare - W. Helck. Die Lehre für König Merikare. Wiesbaden. 1977.
Neferti - W. Helck. Die Prophezeiung des Nfr.tj. Wiesbaden. 1970.
Pt - Ž.Zaba. Les Maximes des Ptahhotep. Prague 1956
Sin. – Sinuhe. Blackman 1932.
Urk. IV – K. Sethe. Historisch – biographische Urkunden der 18. Dynastie. Bd. I-IV. Leipzig 1906-1958.

Използвана литература:

Берлев 1972 = Трудовое население Египта в эпоху Среднего царства. Москва, 1972.
Бузов 2011 = Е. Бузов. Пътят на живота. Учението на древноегипетските мъдрци. С., 2011.
Бузов 2016 = Е. Бузов. Сред богове и пирамиди. Всекидневният живот в Древен Египет. С., 2016.
Игнатов 1998 = С. Игнатов. Египет на фараоните. С, 1998.
Игнатов 2000 = С. Игнатов. "Древноегипетското "учение за контрола над сърцето" според "Приказка за претърпелия коработушение". - Анали.3-4/2000, 26-30
Леков 2004 = Т. Леков. Скритото знание. Свещените книги на Древен Египет. С., 2004.
Леков 2007 = Т. Леков. Религията на Древен Египет. С., 2007.
Assmann 1970 = J. Assmann. Der König als Sonnenpriester. Ein Kosmographischer Begleittext zur kultischen Sonnenhymnik in thebanischen Templ und Gräbern. ADAIK 7, Glückstadt 1970.
Barta 1976 = W. Barta. Der anonyme Gott der Lebenslehren. ZÄS 103 (1976), 79-88.
Drioton 1952 = E. Drioton. L’Egypt. 3rd ed. Paris. 1952
Fox 1980 = M. Fox. "Two Decades of Research in Egyptian Wisdom Literature". - ZÄS. 107. (1981), 120-135
Hornung 1983 = E. Hornung. Conception of God in Ancien Egypt. The One and the Many. London., 1983
Loprieno 1996 = Antonio Loprieno. Loyalistic instructions. in: Ancient Egyptian Literature. History and Forms. (ed.) Antonio Loprieno. Leiden – New York – Köln. 1996, 403-414
Lorton 1993 = D. Lorton. The Instruction for Merikare and Amarna Ideology. GM 134 (1993), 69-83.
Vergote 1963 = J. Vergote. La notion de Dieu dans les livres de sagesse égyptiens. in: Les Sagesse du Proche-Orient Ancien. Paris 1963, 159-186.